

PAPP LÁSZLÓ

A CARNUNTUMBAN ÁLLOMÁSOZÓ KATONÁK VALLÁSA FELIRATOS EMLÉKEIK TÜKRÉBEN

BEVEZETÉS

A 19. század közepe óta lezajlott ásatásoknak köszönhetően számos római kori feliratot ismerünk Carnuntumból. Tanulmányomban ezen emlékek segítségével kísérlem meg bemutatni a városban megfordult katonák vallását. A Carnuntumban tartózkodó alakulatok tagjai által hátrahagyott emlékek mellett, vizsgálat alá vontam azoknak a katonáknak a városban állított feliratait is, akik másutt állomásozó csapathoz tartoztak. E néhány emlék figyelembe vételét azért tartottam szükségesnek, mert a *legio X gemina* és a *legio XIII gemina* katonáitól nemcsak a Carnuntumban töltött időszakukból maradtak fenn – gyakran nehezen datálható – vallásos feliratok.

A vizsgált feliratok száma összesen 222 darab. Ebből 171 *legió*kban, kettő Róma városi alakulatokban, öt segédcsoportokban, 38 pontosan nem azonosítható egységekben szolgáló katonák emlékének tekinthető, további hat pedig építési felirat.

A CAPITOLIUMI TRIAS

A római pantheon élén álló capitoliumi *trias* tagjai, Iuppiter, Iuno és Minerva együttesen csupán egy hiányosan fennmaradt fogadalmi reliefen szerepelnek, melyet a *legio XIII gemina* egyik *custos armorum* készíttetett egy női hozzátartozójával.¹ A Iuppiter Optimus Maximus tiszteletére feliratos emléket állító katonák között a *veteranus*ok és a *milesek* mellett aránylag sok magasabb rangú, illetve speciális beosztású katonát (*beneficiarius legati legionis*, *custos armorum*, *tesserarius*, *beneficiarius praefecti legionis*, *signifer*, *centurio*, *cornicularius legati*, *beneficiarius legati provinciae*, *tubicen*)² találunk. A főistennek ugyanakkor nem csak egyének állítottak emléket, hanem több katona együttesen, illetve egész csapat is. Ilyen például az a *paterával* és *kancsóval* díszített oltár, melyet a *legio XIII gemina* egyik *vexillatio*ja készíttetett.³ Iuno capitoliumi társai nélkül, önállóan csak egyetlen emléken, egy észak-itáliai származású *centurio* által emelt oltáron jelenik meg.⁴

¹ Epigraphische Datenbank Heidelberg (a továbbiakban: HD) 022 128– <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?lang=de> – letöltve: 2019.11.23.

² HD 047 939.; HD 028 399.; „Ubi erat lupa” Bilddatenbank (a továbbiakban: UEL) 14 776. <http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php> – letöltve: 2019.11.23.; HD 001 217.; HD 072 005.; UEL 14 774.; UEL 7064.; UEL 14 797.; HD 072 004.; HD 023 810.

³ UEL 8923.

⁴ UEL 14 781.

Ez nem meglepő, hiszen ő elsősorban a nők védőistenének számított. A *trias* harmadik tagjának, Minervának a görög Athénével való azonosítása folytán volt harcias funkciója is, ennek ellenére a carnuntumi katonák feliratain ő is nagyon ritkán tűnik fel,⁵ s egyik esetben sem egymagában. Megjegyzendő még az is, hogy a carnuntumi Minerva-emlékeink nem abban a korszakban készültek, amikorra legjobban várnánk, vagyis a magát az istennő pártfogoltjának tekintő Domitianus uralkodása idején, amikor az arany és ezüst éremvereteket szinte csak az ő ábrázolásai uralták, hanem annál jóval később, a 2. század végén, illetve a 3. században.

A CSÁSZÁRKULTUSZ

A császárok üdvéért állított emlékek többségénél – három kivétellel⁶ – meg lehet határozni, hogy pontosan melyik uralkodónak, illetve mely uralkodó családtagjainak szólnak. Három Commodus üdvéért készített emléket ismerünk: egy Iuppiter Optimus Dolichenus-szobrot, melynek mára már csak a bázisa maradt fenn, egy Venus Victrixnek szentelt márványreliefet, és egy Nemesisnek – az istennő parancsára – állított oltárt.⁷ Mint láthatjuk, egyik sem kötődik a Commodus által imádott Herculeshez.⁸ A császárkultusz emlékei közül egyébként a legtöbb Pannonia superior korábbi helytartójához, Septimius Severushoz kapcsolódik. Az uralkodó egyedül szerepel azon a voluta-kratérral, indákkal és kígyókkal díszített oltáron, melyet a *legio XIII gemina* egyik *tesserarius*a állított Ceres, Minerva és Genius loci számára.⁹ Szintén egymaga tűnik fel egy 1795-ös leírásból ismert Iuppiter-oltáron, melyet egy, a carnuntumi *vicus Gallorumból* származó *miles* készítettet.¹⁰ Septimius Severus minden további hozzá kapcsolható emléken – egy mára elveszett Iuppiter-szobor bázisán, egy Nemesisnek állított oltáron, egy Iuppiternek készített táblán és egy neki szentelt oltáron, valamint egy Manaphusnak és Theandriusnak állított oltáron – fiaival, Caracallával és Getával, illetve egyéb családtagokkal, Iulia Domnával és Fulvia Plautillával együtt szerepel.¹¹ Caracallához két, katonák által készített feliratos emlék kapcsolódik. Az egyik egy Serapisnak és Isisnek szentelt templom építését vagy helyreállítását megörökítő szöveg részlete,¹² mely az egyik legmonumentálisabb pannoniai kőemléknek, egy három részből álló táblának a középső blokkján olvasható. Ez a felirat a Serapis-kultusz Severusok, így Caracalla által is támogatott hivatalos pannoniai kultuszának egyik legfontosabb emléke.¹³ A másik Caracallához kötődő feliratos emlék egy Genius-

⁵ HD 008 239.; HD 022 128.; HD 030 699.; UEL 11 175.

⁶ UEL 23 419.; UEL 20 216.; UEL 14 780.

⁷ UEL 4901.; HD 023 232.; HD 022 211.

⁸ HD 030 705.; UEL 9547.; HD 022 223.; UEL 20 016.

⁹ HD 008 239.

¹⁰ Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin 1862–. (a továbbiakban: CIL), III 4407.

¹¹ HD 045 486.; UEL 8929.; HD 045 488.; HD 028 399.; HD 064 148.

¹² HD 047 942.

¹³ Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum. Szerk. Kovács Péter. Bp. 2007. 91.

szobor, melyet a három felső-pannoniai *legió*ból (*X gemina*, *XIII gemina*, *I adiutrix*) a helytartói hivatalba beosztott katonák állítottak 212 decemberében.¹⁴ A Severus-dinasztia utolsó két tagjának, Elagabalusnak és Severus Alexandernek az üdvéért egy, illetve két emléket emeltek a carnuntumi katonák.¹⁵ A katonai anarchia időszakából is maradtak fenn a császári ház tiszteletére készített emlékek, melyek közül kettő Maximinus Thraxhoz kötődik,¹⁶ egyen pedig Messius Decius feleségének, Herennia Cupressenia Etruscillának a nevét olvashatjuk.¹⁷ A császárkultusz tetrarchia korabeli emlékei között csupán egyetlen egy olyan maradt fenn, melyet katonák állítottak. Ez a hiányosan fennmaradt Iuppiter Optimus Maximus K-nak dedikált márványtábla, melyet Maximianus üdvéért állított a *magistri montis* testülete 286. június 11-én.¹⁸

IUPPITER OPTIMUS MAXIMUS K(?)

Iuppiter Optimus Maximus K¹⁹ mindössze két emléken szerepel – egy szoborbázis²⁰ és egy Maximianus üdvéért készített márványtábla²¹ töredékein. Mindkét feliratot a *magistri montis* testület tagjai állították, akik között mindkét esetben volt két-két *veteranus*. A felvésett „K” betűt valójában ma már csak a bázis egyik darabján látjuk, a táblára írt szöveg esetében csak valószínűsíthető egykori megléte. Mindkét feliratot június 11-ére (*III Idus Iunias*) keltezték. A vizsgálatunk tárgyát képező valamennyi feliratos emlék közül csak erről a kettőről tudjuk, hogy ezen az ünnepnapon állították.

SILVANUS, A SILVANAE ÉS A QUADRIVIAE

A Silvanusnak dedikált feliratok csak a 2. század második felétől jelennek meg nagyobb számban, s többségük a 3. századra keltezhető. Ez talán azzal magyarázható, hogy a *legio XIII geminában* ekkorra már nagy számban szolgáltak pannoniiaiak, illetve a szomszédos provinciákból származók,²² akik immár katonaként állítottak a körükben népszerű Silvanusnak emlékeket. Az erre az időszakra datálható feliratok közül több készítettőjének származására nem tudunk következtetni,²³ de

¹⁴ UEL 6844.

¹⁵ HD 000 887.; HD 001 217.; HD 011 331.

¹⁶ HD 000 908.; UEL 14 784.

¹⁷ HD 068 236.

¹⁸ HD 050 977.

¹⁹ Több carnuntumi feliraton az I O M K rövidítést olvashatjuk. Mindmáig vitatott, hogy az ebben szereplő „K” betűt vajon Kasiusnak vagy Karnuntinusnak kell-e feloldanunk. Iuppiter Kasius, azaz Zeus Kasios a Kasios-hegy syriai-föníciai viharistene volt, akinek a kultuszát a keleten besorozott katonák hozhatták magukkal, s talán a markomann háborúk híres esőcsodája (172. június 11.) miatt honosították meg a városban. Ma a két lehetséges feloldás közül inkább a Karnuntinus az elfogadottabb.

²⁰ HD 045 497.

²¹ HD 050 977.

²² HD 053 780.; HD 017 907.; HD 054 697.; HD 031 686.; HD 031 689.

²³ UEL 22 633.; HD 049 104.; UEL 14 782.; HD 072 988.; UEL 5548.; HD 073 038.; UEL 13 809.

ezeknek legalábbis egy része mögött is ilyen benszülötteket sejtethünk. A feliratok többségén Silvanus a *Domesticus* melléknevet viseli,²⁴ a Silvestrist csak két esetben.²⁵ A Silvanus-kultusz a katonák körében sem nyert hivatalos színezetet – felirataik egyike sem köthető a császárkultuszhoz. A carnuntumi katonáknál előforduló teoforikus nevek közül egyébként a Silvanus a leggyakoribb, azonban viselői között nem találunk benszülötteket, hanem kizárólag csak Nyugatról²⁶ és Keletről²⁷ származókat. Egyik feliratos emlékünknön sem láthatunk Silvanus-ábrázolást, azt azonban tudjuk, hogy a Silvanaenek és a Quadriviaenek emelt szentély részleges helyreállításáról szóló felirat²⁸ eredetileg két képmező között helyezkedett el, melyekből az egyik Mercuriust ábrázolta hírnökbottal és egy kakassal, a másik pedig Silvanust késsel, gyümölcsökkel és egy kutyával, azonban ezek a képmezők is mára már elvesztek.

MERCURIUS

Mercurius²⁹ több emléken is megjelenik.³⁰ Feliratai – a Silvanuséihoz hasonlóan – a 3. századra jellemzőek. Az Ulpius Vitalis által készített fogadalmi oltár törzsén Mercurius, jobb kezében erszényt tartó, szárnyas kalapot viselő ábrázolása látható, jobb lába mellett egy kakassal.³¹

NEMESIS

Nemesis, a sorsistennő két emléken szinkretikus istenségként jelenik meg. Ezek egyike egy szobor, melyet a katonai *amphitheatrum* nyugati bejáratánál található *nemeseum* apszisában állítottak fel.³² Az istennőnek ez az ábrázolása a klasszikus Nemest (ostor, kard, griff), Dianát (ruházat, hajviselet), Fortunát (kormánylapát, kormánykerék) és Lunát (holdsarló, csillag) elegyíti. Ahogyan az a bázis feliratából kiderül, a szobrot a *legio XIII gemina* egyik *primus pilusa* állította. Egy több személy – köztük egy *tubicen* – által készített oltáron szokatlan összevonásban Iuno-Nemesis szerepel.³³ Három olyan, katonák által állított Nemesis-oltárt ismerünk, melyek a császárkultuszhoz kapcsolódnak.³⁴ Ezeknek csak az egyike készült

²⁴ HD 053 780.; CIL III 4440/a.; UEL 22 633.; HD 049 104.; UEL 14 782.; HD 031 686.; UEL 5548.; HD 031 689.; HD 073 018.

²⁵ HD 072 988.; HD 073 038.

²⁶ HD 067 801.; UEL 11 175.; UEL 1801.; UEL 10 428.

²⁷ UEL 4901.; HD 054 705.

²⁸ UEL 13 809.

²⁹ Mercurius neve alatt valószínűleg a vele megfeleltetett, kelták által különösen tisztelt istenséget kell értenünk.

³⁰ HD 028 402.; UEL 14 786.; UEL 14 778.; (UEL 7754.); UEL 8897.; UEL 13 809.

³¹ UEL 8897.

³² HD 022 208.

³³ UEL 14 775.

³⁴ HD 022 211.; UEL 8929.; UEL 14 780.

a gladiátorjátékokért rajongó Commodus üdvéért.³⁵ Az istennő kultusza – más városokhoz hasonlóan – Carnuntum börtöneiben is jelen volt: a legiotábor egyik, valószínűleg fogdaként használt épületéből Mercuriusnak, illetve Nemesisnek adományozott oltárok kerültek elő.³⁶

FORTUNA ÉS A PARCAE

Fortuna, a szerencseistennő Nemesisnél jóval ritkábban – mindössze egy oltáron Liber, Libera és Mercurius mellett, illetve egy sírsztélén Fatusszal, a deifikált végzettel együtt – tűnik fel.³⁷ Egy *centurio* a Fortunatianus, az egyik *immunis* női hozzártározója pedig – feltehetőleg – a Tyche³⁸ teoforikus *cognoment* viselte.³⁹ A *legio XV Apollinaris* míleseként szolgált, Apriból (Colonia Claudia Aprensis) származó Caius Iulius Doles sírsztéléjének állítói között egy Fortunata nevű *liberta* is szerepel.⁴⁰ A *legio XIII gemina* egyik *claviculariusa* a Fortunius teoforikus *gentiliciumot* viselte.⁴¹

Az élet fonalát fonó Parcae csupán egyetlen feliraton tűnnek fel.⁴²

A HÁBORÚ ÉS A HADSEREG ISTENEI

Mindössze két Marsnak dedikált oltár maradt fenn – az egyiket egy kelta származású, dél-galliai *veteranus*, a másikat pedig egy feltehetőleg aquileiai *evocatus* állította.⁴³ Azonban lehetséges, hogy Mars két bizonytalan olvasatú feliraton is szerepel Victor melléknévvel, illetve Caturixként, a helvétek vele megfelleltett hadisteneként.⁴⁴ Ábrázolása két emléken fordul elő. Az egyik egy Elagabalus üdvéért készített Genius szobor bázisán található.⁴⁵ Az isten itt csupán sisakot, illetve a vállait és a bal karját fedő köpenyt visel. Bal kezét egy pajzson tartja, jobb kezével pedig egy lándzsát fog. A másik Mars-ábrázolás egy őt magától értetődően megillető helyen, a tábori szentély homlokzatán, a tympanon közepén volt látható.⁴⁶

³⁵ HD 022 211.

³⁶ UEL 8929.; UEL 14 786.; UEL 14 777.

³⁷ HD 028 402.; HD 024 324.

³⁸ Tükhé a római Fortuna görög megfelelője.

³⁹ HD 017 904.; UEL 22 649.

⁴⁰ HD 024 679.

⁴¹ UEL 14 777.

⁴² HD 072 925.

⁴³ UEL 14 779.; HD 022 214.

⁴⁴ CIL III 11 123.; Militärschriften aus Carnuntum. Összeáll. Eduard Vorbeck. Bécs 1980. (a továbbiakban: MAC), Nr. 291.

⁴⁵ HD 000 887.

⁴⁶ UEL 4924.

A győzelemistennő, Victoria ábrázolásai is éppen ezen a két emléken találhatóak. Az egyetlen Victoriának dedikált oltárt az 1. század közepén a *legio XV Apollinaris* egyik katonája állította.⁴⁷

A század védőszelleme, Genius centuriae tiszteletére már jóval több emléket készítettek,⁴⁸ közülük az egyiket a *manipulus*-beli bajtársak üdvéért (*pro salute commanipularium*).⁴⁹

Egy feliraton a gyakorlótér védelmezői, a Campestris szerepelnek.⁵⁰

HADIJELVÉNYEK, JELKÉPÁLLATOK ÉS HANGSZEREK ÁBRÁZOLÁSAI

Egyes sírköveken hadijelvényeket⁵¹ ábrázoltak – több 1. század végére, 2. század elejére datálható sztélén *aquila*,⁵² egy 1. század közepén készíttetten pedig egy *signum* látható.⁵³

Néhány emléken egy-egy *legio* jelképállata szerepel. A *XIII gemina* zodiákus lényét, a *capricornust* három esetben – egy Genius centuriae-nek dedikált oltáron, egy sírsztélén, valamint a tábori szentély tympanonján – ábrázolták.⁵⁴ Egy feliratos táblán a *X gemina* jelképe, a bika látható.⁵⁵

A *legio XV Apollinaris* egy Sirmiumból és egy feltehetően Hierapolisból származó *tubicenének* sírsztéléjén *tubát* ábrázoltak.⁵⁶ Az utóbbi emléken egy a hangszerhez tartozó tok vagy szordínó is látható.

MITHRAS

Az első carnuntumi Mithras-közösség létrehozása minden bizonnyal a Keletről 71-ben visszatérő *legio XV Apollinaris* katonáihoz köthető. A kultusz egyik közvetítője volt például Caius Sacidius Barbarus, az egység keleti háborúkat megjárt, valószínűleg Itáliából származó *centuriója*, akinek a Carnuntumban állított oltarán⁵⁷ a nyugati provinciákból fennmaradt egyik legrégebbi Mithras-felirat olvasható.⁵⁸ A vizsgált emlékek közül kettőn találunk a kultuszhoz kapcsolódó ábrázolást. Az egyik egy Mithras sziklából való születését ábrázoló kis márványszobor-töredék,⁵⁹

⁴⁷ HD 045 479.

⁴⁸ HD 068 234.; HD 030 687.; UEL 22 649.; UEL 14 787.; UEL 13 743.; UEL 8926.; HD 030 702.; HD 035 396.; UEL 22 650.; UEL 22 651.; UEL 20 216.; UEL 8928.; UEL 6832.; UEL 4835.; (UEL 23 391).

⁴⁹ UEL 14 787.

⁵⁰ UEL 20 034.

⁵¹ A római hadsereg jelvényei a szentségek közé tartoztak.

⁵² HD 000 672.; UEL 102.; UEL 1801.; HD 067 346.; UEL 205.

⁵³ UEL 170.

⁵⁴ HD 030 687.; HD 027 214.; UEL 4924.

⁵⁵ UEL 4965.

⁵⁶ HD 061 033.; HD 028 525.

⁵⁷ HD 071 954.

⁵⁸ *Kremer, Gabrielle*: Mysterienkulte in Rom und seinen Provinzen. In: *Erobern, Entdecken, Erleben im Römerland Carnuntum*. Szerk. Ernst Bruckmüller – Franz Humer. Schallaburg 2011. 119.

⁵⁹ HD 071 951.

a másik pedig egy Savariából származó *centurio* által készített oltár, melynek oldalain Mithras kísérei, Cautes és Cautopates látható.⁶⁰ Egy esetben az „istenné váló Átlépésnek” (*Transitus dei*) állított oltárral találkozunk.⁶¹ A Mithras kultusszal összefüggésbe hozható Mithridates (Mithra ajándéka) teoforikus név egy feliraton ugyan feltűnik, azonban nem katona vagy annak hozzátartozója viseli.⁶² Érdekesebb, hogy egyik Mithras- emléket állító katona esetében sem tudunk keleti származásra következtetni, inkább nyugatiakat, itáliaiakat⁶³ valamint Pannonia, Noricum és Dalmatia térségéből⁶⁴ származókat találunk közöttük.

A HELIOPOLISI TRIAS⁶⁵

Iuppiter Heliopolitanus három,⁶⁶ Venus Victrix pedig egy⁶⁷ esetben tűnik fel. Ez utóbbi egy márványrelief, melyen egy göndör hajjal és falkoronával ábrázolt Venus-fej látható. Egyik fentebb már említett Mercurius- emlék esetében sem utal azonban semmilyen jel arra, hogy az isten neve alatt a heliopolisi *trias* tagját értették volna.

IUPPITER DOLICHENUS

Csupán három Dolichenus tiszteletére készített feliratos emléket ismerünk. Ezekből kettő a császárkultuszhoz kötődik – Commodus, illetve Maximinus Thrax üdvéért állították őket.⁶⁸ Az itáliai Marruviumból származó Atilius Primus által készített relief⁶⁹ jól szemlélteti Iuppiter Dolichenusnak azt a harcos jellegét, melynek köszönhetően a katonák körében birodalom-szerzte nagy népszerűségnek örvendett. Ezen a domborművön az isten bika hátán állva látható. Páncélt és kardot visel, bal kezében villámköteget, jobb kezében pedig – habár ez ma már nem látható – kétélű bárdot tart.

EGYIPTOMI ISTENEK

Az egyiptomi istenek közül csupán Serapis és Isis kultuszára vonatkozóan rendelkezünk – egyetlen – feliratos emlékekkel.⁷⁰ Ez egy építési felirat, mely egy kb. 4,5-6

⁶⁰ HD 071 904.

⁶¹ HD 071 959.

⁶² UEL 104.

⁶³ HD 071 916.; HD 071 954.

⁶⁴ HD 071 904.; HD 071 943.; HD 071 951.

⁶⁵ A rómaiak a syriai Baalbek (Heliopolis) Ba'al-Hadad nevű időjárásistenét Iuppiterrel, a vele együtt tisztelt két istenséget – Atargatiszt és egy férfi istent – pedig, Venus Victrixszel és Mercuriusszal feleltették meg.

⁶⁶ HD 068 235.; HD 054 702.; UEL 9548.

⁶⁷ HD 023 232.

⁶⁸ UEL 4901.; HD 000 908.

⁶⁹ UEL 6675.

⁷⁰ HD 047 942.

méter hosszú, három részből álló tábla – egyetlen meglévő – középső blokkján olvasható. A szöveg töredékessége miatt nem derül ki, hogy a felirat egy Serapisnak és Isisnek szentelt templom építéséről vagy helyreállításáról szól. Az építő/helyreállító valószínűleg a *legio XIII gemina* és annak parancsnoka, Publius Cornelius Anullinus volt. Serapis és Isis kultusza Carnuntumban erős hivatalos színezetet kapott – a szentély Caracalla üdvéért való helyreállítására/építésére a császár látogatása alkalmából került sor.⁷¹

DII PATRII

A Canatha városából származó Claudius Victorinus, a *cohors quingenaria Canathenorum et Trachonitarum sagittariorum equese* fiával közösen hazai isteneinek (Dii Patrii), Manaphusnak és Theandriusnak⁷² állított oltárt a 3. század elején.⁷³

A minden bizonnyal galatai származású Caius Iccius Cassius a *legio XIII gemina centuriója* Iuppiter Tavianusnak⁷⁴ készíttetett oltárt.⁷⁵

A KORAI KERESZTÉNYSÉG

A feliratok némelyikén megfigyelhetünk bizonyos jeleket, melyek a keresztény hitre utalnak, ám ezek nem elegendőek ahhoz, hogy biztosan kijelenthessük ezen emlékek keresztény voltát. Három ilyen feliratot ismerünk. Az egyik egy kőrác három töredéken olvasható építési felirat-részlet, mely nagyjából 340-360 között keletkezett.⁷⁶ Ez a hiányosan fennmaradt szöveg egy kultikus épület – esetleg egy keresztény templom – kőrácának a helyreállításáról szól.⁷⁷ A másik ilyen felirat egy 3. századi síremléken olvasható.⁷⁸ Lehetséges, hogy az ezen a sztélén szereplő – minden bizonnyal keleti származású – család keresztény volt. Erre utal a halottak megélt életkorának napra pontos feltüntetése, az elhunyt fiú ártatlanságának (*filius innocentissimus*) hangsúlyozása, illetve az, hogy a családtagok keresztények körében gyakran előforduló neveket viseltek (Simplicius, Uranius, Basilides – Basilla). Ezt a lehetőséget a pogány alvilági isteneknek (Dii Manes) szóló dedikáció sem zárja ki feltétlenül, ugyanis ismerünk olyan ókeresztény sírfeliratokat, amelyeken

⁷¹ Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum. Szerk. Franz Humer – Gabrielle Kremer. Sankt Pölten 2011. 227.

⁷² Manaphusról, azaz Manafról csupán annyit tudunk, hogy az iszlám előtti arabság vallásának egyik jelentős istene volt, akit Észak-Szíriától az Arab-félszigetig széles körben tiszteltek, funkcióját azonban nem ismerjük. Theandriusról még ennyit sem tudunk. A feliratállítók origója mindenesetre világossá teszi számunkra, hogy az ő esetében is egy arab istenségről van szó.

⁷³ HD 064 148.

⁷⁴ Iuppiter Tavianus a Galatiában élt kelta trocmiusok központjának, Taviumnak volt a főistene. Neve mindössze három feliraton szerepel, s kultuszáról semmit sem tudunk. Lásd: *Dorit Schön: Orientalische Kulte im römischen Österreich. Bécs–Köln–Graz 1988.* 319.

⁷⁵ HD 030 690.

⁷⁶ UEL 20 159.

⁷⁷ MAC. 106.

⁷⁸ HD 024 795.

a szokásnak megfelelően – azonban már okafogyottan – még szerepel ez a formula.⁷⁹ De emellett a szövegben feltűnnek az elvetemült istenek (*dii nefandi*) és a könnyű földet nektek (*vobis terram levem*) kívánság is. A harmadik felirat egy *genius*okkal díszített szarkofágon olvasható, melyet Caius Caecilius Saturninus *centurio* készíttetett a 3. század első felében.⁸⁰ A D. M. formula hiánya mellett keresztény hitre utalhat az elhunyt Herennia Rufina „*virginia*” megnevezése is, hiszen az ókeresztény sírfeliratokon gyakori elem a keresztény etika által hirdetett erények hangoztatása, például a fiatalon meghalt lányok esetében a „*virgo*” jelző feltüntetése.⁸¹ A keresztény hit lehetősége mellett érvként felhozható a szarkofágba történt temetkezés⁸² is, ugyanis a másvilágon föltámadni vágyó elhunytak testét tilos volt elégetni. A pogány és a keresztény elemeknek, az utóbbi két vizsgált emléken megfigyelhető együttes megléte a kor vallásos mentalitásával magyarázható. A 3–4. századi római világban megszokott dolog volt az, hogy valaki egyidejűleg különféle kultuszok követője is lehet – a vallási kizárólagosság idegen volt ettől a kortól. Sok időnek kellett eltelnie addig, amíg uralkodóvá nem vált az a meggyőződés, hogy a kereszténység az egyedüli üdvözítő vallás, s hogy minden más hiedelem visszaautasítandó tévedés.⁸³

A SÍREMLÉKEK VALLÁSOS FORMULÁI

Annak a ténynek a *Dis Manibus* dedikációval való rögzítése, hogy a sírkő állítása a halottak alvilági szellemeinek szóló áldozat, az 1. század végétől, 2. század elejétől jelenik meg a sírfeliratokon.⁸⁴ Már a 2. század első felében általánossá vált ez a gyakorlat, s még az egyik legkésőbbre keltezhető síremlékünkön is feltűnik.⁸⁵

Legyen számodra könnyű a föld (*sit tibi terra levis*), illetve ehhez hasonló elhunytaknak szóló jókívánságokat is olvashatunk a sírköveken. A Hispaniából érkezett, többnyire nyugati származású katonákból álló *legio X gemina* tagjaihoz kapcsolódó síremlékek majdnem mindegyikén⁸⁶ szerepelnek ilyen formulák. Az egység rövid, 62/3-68 közötti carnuntumi állomásozási idején kívül más időszakból alig ismerünk ilyen kívánságokat tartalmazó sírfeliratokat.⁸⁷

⁷⁹ Szabó Ádám – Tóth István: Bevezetés a római feliratok világába. Pécs 1999. 160.

⁸⁰ HD 074 096.

⁸¹ Szabó Á. – Tóth I.: Bevezetés i. m. 25.

⁸² A szarkofág-állítás szokása Pannoniában a 2. század végén terjedt el, nem utolsósorban a markomann háborúk után betelepülő keleti származású kereskedők révén. A 3. századtól Carnuntumban is megnőtt a szarkofágos temetkezések gyakorisága. Lásd: Kovács Péter – Németh György: Bevezetés a görög és a római felirattanba. Bp. 2011. 67–68.; Eduard Vorbeck – Lothar Beckel: Carnuntum. Rom an der Donau. Salzburg 1973. 27.

⁸³ Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Bp. 2001. 60.

⁸⁴ HD 027 229.; HD 072 822.; UEL 203.

⁸⁵ HD 047 145. – Kr. u. 4. század.

⁸⁶ CIL III 143 59/1.; HD 061 038.; HD 061 103.; HD 024 610.; HD 024 613.; HD 028 537.

⁸⁷ HD 024 795.; HD 061 033.; HD 027 223.; UEL 1847.; UEL 1795.

A sírköveken a *legio XV Apollinaris* Keletről való visszatérése után nagy számban találkozunk bajelhárító Medusza-főkkel és maszkokkal,⁸⁸ túlvilágra utaló kratérokkal, növényi indákkal, tengeri lényekkel, valamint *taeniával* illetve sassal,⁸⁹ *clipeusszal*,⁹⁰ *dextrarum iunctióval*⁹¹ ellátott koszorúkkal. Ezek a motívumok gyakran nem egyedül szerepelnek a síremlékeken, hanem különböző variációkban együtt is. A sokszínű legénységgel rendelkező *legio XV Apollinaris* itáliai,⁹² pannoniai,⁹³ nyugati⁹⁴ és keleti⁹⁵ származású tagjai esetében egyaránt előfordulnak ilyen ábrázolásokkal ellátott sztélék. A *legio XIII gemina* katonáihoz köthető, 97-101 között állított sztélék sajátossága a kratér-ábrázolás különböző mitikus lényekkel – hippokamposzal,⁹⁶ griffel,⁹⁷ madárcsőrű nősténypárduccal és Tritónnal vagy Szkül-lával⁹⁸ – párosítva.

A síremlékek között találunk asztrális szimbólumokkal⁹⁹ ellátottakat is: mindkét holdsarlóval¹⁰⁰ és csillagokkal díszített sírkövet az 1. század közepe táján állították a *legio XV Apollinaris* két *veteranusa* számára.¹⁰¹

⁸⁸ HD 011 348.; HD 024 640.; UEL 198.

⁸⁹ HD 000 672.; UEL 102.; HD 067 346.

⁹⁰ HD 028 516.; HD 046 299.

⁹¹ HD 024 706.

⁹² HD 000 672.; HD 017 945.; HD 024 655.; UEL 198.; HD 028 516.; UEL 203.; HD 046 299.; HD 053 768.

⁹³ HD 024 682.; HD 028 525.; UEL 102.; UEL 197.

⁹⁴ UEL 97.; HD 023 081.; HD 024 673.

⁹⁵ HD 027 220.; HD 024 664.; HD 024 682.; HD 024 706.; HD 024 673.

⁹⁶ HD 004 585.; HD 011 357.

⁹⁷ HD 024 637. – A griff a római művészetben gyakran Apollo, Dionysos és Nemesis kísérorjeként is megjelenik. Ilyen szerepben látjuk a *legio XIII gemina* egyik primus pilusa által készített Diana-Nemesis szobron: HD 022 208.

⁹⁸ HD 024 640.

⁹⁹ Az elhunytak lelkének végső úti céljára utaló asztrális szimbólumok (fekvő, felfelé nyitott holdsarló, csillagok, napkorong, szimmetrikus párba rendezett derékszögű „égi kulcsok”, rendszerint négy árkádból álló „égi kapuk”, egymással szembe forduló halak) elsősorban Pannonia északi részén, az őslakossághoz tartozó polgári személyek egyszerűen kivitelezett sírkövein jelennek meg. A rajtuk szereplő nevek nem kapcsolhatóak egyetlen konkrét bennszülött törzshöz vagy nyelvhez sem: szinte egyenlő arányban találunk kelta, illetve illyr névadáshoz kötődő anyagot. Eszerint az asztrális jelképek a római hódítás előtti vaskori Észak-Pannonia lakosságához kapcsolódnak. Az értelmezés és az eredeztetés kérdései azonban nem oldhatóak meg pannoniai keretekben, ugyanis pontos azonosságokat láthatunk más – kelta lakosságú – tartományok egyes területeivel. Ezek közül különösen Hispania északi részén gyakoriak a részleteikben és kompozíciójukban a pannoniaiakhoz hasonló asztrális sírkövek. Lásd: *Lányi Vera – Mócsy András: Temetkezés és halottkultusz*. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András – Fitz Jenő. Bp. 1990. 251.; *Tóth István: A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilágkép töredékei*. Soproni Szemle 63. (2009) 1. sz. 12–13.

¹⁰⁰ A katonák sírkövein előforduló Hold-ábrázolás lehetséges, hogy az égitest helyett inkább már a katonai jelvényeken lévő holdsarlót mintázza. Lásd: *Hampel József: A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása*. Archaeologiai Értesítő 27. (1907) 327.

¹⁰¹ HD 046 302.; HD 027 771.

Kocsijelenetet¹⁰² láthatunk azon a sírkövön, melyet a *legio XIII gemina* egyik, minden bizonnyal bennszülött származású *milese* állítatott szüleinek.¹⁰³ Ezen a 2. századi sztélén egy négykerékű, nyitott, kétfogatú szekeret ábrázoltak egy üres trónszékkel és egy kocssal. A sírkövön – ahogyan az Pannoniában több esetben is megfigyelhető – a kocsijelenet áldozati jelenettel¹⁰⁴ párosul.¹⁰⁵ A sztélé hiányzó felső része miatt ennek azonban ma már csak egy részét, a *tripus* és a szolgáló lábait láthatjuk. A *legio XV Apollinaris* egyik itáliai származású *miles*ének

¹⁰² A kocsijelenetes síremlékeken egy általában balról jobbra haladó, két- vagy négyfogatú, zárt vagy nyitott négykerékű szekér vagy nyitott kétkerekű hintó látható, melyet a bakon ülő kocsis hajt. A szekéren a ravatalul szolgáló cathedrán ülő – ahhoz rögzített – halott utazik. A kocsi végében háttal a menetiránynak egy ölében – bizonyára keneteket és máglya-füstöt illatosító adalékokat rejtő – ládikát tartó szolgáló kuporog. A szekér előtt egy felszerszámozott lovat vezető calo látható. Természetesen a síremlékeken nem mindig szerepel minden egyes motívum. A kocsijelenet a holttestnek a háztól, a halotti torról az ustrinum felé vezető útját ábrázolja. Más értelmezés szerint azonban a jelenet a túlvilágra vezető útnak nem csupán egy kezdeti, földi szakaszát mutatja be, hanem kapcsolatba hozható a kocsitemetkezésekkel, azokat helyettesíti, s szimbolizálja a halott – egy távoli országgént elképzelt – másvilágra való hosszú kocsiútját. A kocsijelenetes sírkövek fő előfordulási területe az egykori civitas Eraviscorum és a Lajta-vidék, de szórványosan egész Észak-Pannoniában megjelennek. Legkorábban bennszülöttek 1. század végi síremlékein tűnnek fel. Lásd: *Lányi V. – Mócsy A.*: Temetkezés i. m. 251.; *Tóth I.*: A Burgstall i. m. 10–11., 15.

¹⁰³ UEL 83.

¹⁰⁴ A nagy *tripus* vagy áldozati jelenet egy feltűnően nagyméretű *tripus* ábrázol öblös üstszerű tállal, vagy áldozati ajándékokkal (kenyérrel, kaláccsal, borral, gyümölcssel, sonkával) megrakott asztallappal. A halotti kultusszal összefüggésben az előbbi az elhunyt mosdatásához használt víz forralására, vagy az áldozatbemutatásokon használt illatos füvek és más füstölőszerkelet elégetésére szolgálhatott. A *tripus* mellett egy *camillus* és egy *camilla* látható. Ezt az alapjelenetet sokféle kiegészítő motívum – leggyakrabban dionysoszi szimbólumok (kráterből kinövő növényi indák, szőlőfürtök, girlandok, delfinek), Attis, ló calóval, illetve kocsijelenet – kísérheti. Az ilyen ábrázolások Észak-Pannoniában – a Carnuntum-Aquincum közötti Duna-szakasztól déli irányba a Balaton-Intercisa vonalig – elsősorban az őslakosság, 1. század második fele és a 2–3. század fordulója között állított sírkövein jelennek meg. Az áldozati jelenetet egyesek a Pannoniában igen ritkának számító keleti eredetű, balkáni halotti lakomaábrázolások leegyszerűsített változatának tekintik. Ezen elképzelés szerint a pannoni kőfaragók, mivel nem tudták szépen megformázni az áldozati megvendégelés közben klinén fekvő halott alakját, csak a számukra könnyebb részt, a kliné előtt lévő *tripus* és a felszolgálókat faragták ki, a halottnak pedig csupán a portréját ábrázolták. Egy másik elképzelés szerint a túlméretezett *tripus* nem csupán egy eszköze a képen látható halotti áldozati cselekménynek, hanem egy önmagában is szimbolikus jelentőséggel bíró szakrális tárgy: Dionysos és a dionysoszi életet élő ember halálának és feltámadásának a jelképe. A görög mitológiában ugyanis a titánok egy *tripus*ra helyezett üstben főzték meg az ifjú Dionysos testrészeit, ráadásul a történet egyik változatában azokat később Apollón Delphoiba vitte és a saját háromlábja mellé helyezte. Az asztallappal ellátott *tripus*on ábrázolt áldozati ajándékok Dionysos (bor, alma) és anyja Démétér (kalács, sonka) jelképei. Az istent tehát megölték, de bor és kenyér formájában új életre kelt. Lásd: *Lányi V. – Mócsy A.*: Temetkezés i. m. 251.; *Tóth I.*: A Burgstall i. m. 17–21.

¹⁰⁵ Az előbbi ábrázolás az utóbbi narratív folytatásaként is értelmezhető, vagyis a két jelenet együtt a temetési szertartás egy részét meséli el: az elhunyt részvételével lezajlott halotti tor után a tetet szekéren elszállítják az ustrinumhoz. A kapcsolat nem csak ábrázolásokon figyelhető meg, ugyanis egyes kocsitemetkezések leletanyagában halotti áldozatra utaló tárgyakat, többek között *tripus*okat is találunk. Az is elképzelhető, hogy a két motívum sírköveken való társítása innen ered. Lásd: *Lányi V. – Mócsy A.*: Temetkezés i. m. 251.; *Tóth I.*: A Burgstall i. m. 22.

sírkövén is találunk kocsi-ábrázolást.¹⁰⁶ Ezen az 1. század közepén állított sztélén egy nyitott, négykerekű ökrösszekér látható egy rajta álló, kezében ostort tartó kocsisal. A szekértől balra egy férfit, jobbra pedig egy kutyát is ábrázoltak. Valószínű, hogy ez a kép nem a halott túlvilági útjáról szól, hanem egyszerűen egy mindennapi életből vett jelenetet mutat.¹⁰⁷ Halotti áldozati jelenet található egy ismeretlen egységben szolgált *eques* sztéléjének töredékén is.¹⁰⁸ Ezen a sírkövön az asztal és a szolgálólány mellett egy lovas és egy *calo*¹⁰⁹ is látható. Ehhez hasonló képet találunk (*tripus*, ló, *calo*) egy másik *eques*, az *ala III Thracumban* szolgált Ulpius Prosoctus síremlékén is.¹¹⁰ A sztélé hiányos felső részén halotti lakomajelenetet, egy klinén fekvő alakot ábrázoltak, mely azonban ma már alig látható. Mindkét sírkövet az 1. és a 2. század fordulója környékén állították.

Más tárgyak kíséretében *asciát*¹¹¹ is látunk a *legio XV Apollinaris* két *miles*-ének sírkövén. Mindkét sztélét az egység Keletről való visszatérését követő években állították. Az egyik katona Bononiából,¹¹² a másik pedig az Orontes melletti Antiochiából¹¹³ származott. Elképzelhető, hogy az utóbbi sírkövén ábrázolt eszközök inkább a carnuntumi tábor 73-ban történt építkezéseiben való részvételre utalnak,¹¹⁴ s nem vallásos szimbólumok. Szerszám-ábrázolásokat a *XV Apollinaris* továbbbi két, nyugati származású *miles*-ének sztéléjén¹¹⁵ is láthatunk. Egyikük éppen Lugdunumból származott, ahol az *ascia*-ábrázolás különösen elterjedtnek számít. Ezek a sírkövek szintén a *legio* keleti tartózkodása utánra, pontosabban az 1. század

¹⁰⁶ UEL 90.

¹⁰⁷ *Sági Károly*: Kocsiábrázolások Pannonia császárkori szeptulchrális vonatkozású köemlékein. *Archaeologiai Értesítő* 3. (1944/45) 5. sz. 217.

¹⁰⁸ UEL 82.

¹⁰⁹ Ha lovas katonák sírkövein látható *calo* lovassal vagy kantáron vezetett lóval – mivel az elhunytak hivatásához is kapcsolódó elemekről van szó – kétségbe vonható a jelenet túlvilági vonatkozása (a *calo* várja az alvilági útra induló halottat). Egyes esetekben azonban nyilvánvaló, hogy nem túlvilágra utaló képpel állunk szemben. Vö. UEL 1801.

¹¹⁰ HD 023 235.

¹¹¹ Az *ascia* egy kapaszerű eszköz volt, mely a katonák felszereléséhez tartozott. Sírköveken való szerepeltetésének oka vitatott, ugyanis nem maradt fenn olyan forrás, mely erre egyértelműen magyarázatul szolgálna. Az azonban megfigyelhető, hogy az *asciához* olyan nyugati határprovinciákban (pl. Germania) társítottak először szimbolikus jelentést, ahol sok ázsiai származású katona állomásozott. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ázsiai újoncok megőrizték földbetemetkezési szokásukat új környezetükben is, ahol a halottak elhamvasztása volt a megszokott. Ezek a katonák a földbe való eltemetésük mellett csak akkor nyugodhattak békében, ha a saját *asciájukat* a testükre helyezték sírjuk lezárása előtt. Az *ascia* – melyet a sír megadására is felhasználtak – eszerint tehát egy a halál utáni nyugalmat biztosító jelkép volt. Más elképzelés szerint azonban az *ascia* nem a katonák egyik eszközét, hanem a kőfaragók kalapácsát jelenti, mely a sírban nyugvók számára jelenthetett rituális védelmet. A nyugati tartományokban az *asciához* kapcsolódóan a sírköveken gyakran szerepel a *sub ascia dedicare* kifejezés is. Lásd: *Knud Paasch Almar*: *Inscriptiones Latinae. Eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik*. Odense 1990. 124–133.; *Kovács P. – Németh Gy.*: Bevezetés i. m. 64.

¹¹² HD 017 945.

¹¹³ HD 023 445.

¹¹⁴ *Nagy Lajos*: A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. *Budapest Régiségei* 14. (1945) 554.

¹¹⁵ UEL 97.; HD 024 652.

utolsó évtizedére keltezhetőek. Azonban szerszám-ábrázolás előfordul már a *XV Apollinaris* Keletről való visszatérése előtti időszakból is, a *legio X gemina* egyik ismeretlen nevű, ám feltehetőleg nyugati származású *miles*ének sztélé-töredékén.¹¹⁶

Két fríg sapkás, fáklyát tartó *genius* található azon a sírsztélén, melyet az 1. század második felében a *XV Apollinaris* egyik *veteranusa* állíttatott feleségével fiuk és maguk részére.¹¹⁷ *Genius*-ábrázolás ezen kívül még két szarkofágon fordul elő: az egyiket az ismeretlen egységben szolgált Caius Caecilius Saturninus *centurio*, a másikat pedig a *XVIII gemina* egyik bennszülött származású *optiója* készítette.¹¹⁸ Mindkét emlék az elsónél jóval későbből, a 3. század első feléből való.

Patera-ábrázolás található a *XV Apollinaris* egy *Opitergium*ból származó *miles*ének¹¹⁹ és egy Veronából származó *veteranusának*¹²⁰ sztéléjén. A két sírkövet nagyjából ugyanakkor, az ötvenes évek környékén állíttatták. A 2./3. századból is ismerünk egy *paterával* ellátott sztélét, melyet egy *centurio* családtagjaival együtt készíttetett elhunyt fiának.¹²¹ *Patera* több oltáron is feltűnik, néha egy másik áldozati kellékkel, kancsóval kiegészülve.¹²²

ÖSSZEGRZÉS

A birodalom más területein szolgáló katonákhoz hasonlóan a carnuntumiak is nagyon gyakran kifejezésre juttatták felirataikon az állam és az uralkodó iránti lojalitásukat – a birodalom és a hadsereg védnöke, Iuppiter Optimus Maximus számított körükben az egyik legnépszerűbb istennek, s számos emléket készíttettek a császárok, illetve családtagjaik üdvéért. A Iuppiter Optimus Maximusnak állíttott feliratok – két 1. századi oltárt¹²³ kivéve – a 2. és a 3. században, s ezen belül főleg a 3. század első felében keletkeztek. Egyáltalán nem meglepő, hogy az elsősorban a nőkhöz kötődő Iuno egyedül csak egyetlen feliraton szerepel. Az viszont már annál inkább, hogy harcos, valamint több, hadseregen belül gyakorolt mesterséget (pl. írnoki és irodai munkák, tábori zenészek) védelmező szerepköre dacára Minerva is – ellentétben más helyekkel¹²⁴ – nagyon ritkán tűnik fel. Ráadásul emlékei nem Domitianus uralkodási idejére datálhatóak, akinek Minerva a személyes védőistene volt, hanem annál jóval későbbre. Ugyanilyen különös, hogy a Commodus üdvéért készíttett feliratok egyike sem kapcsolódik Herculeshez. Ugy tűnik tehát, hogy a

¹¹⁶ UEL 162.

¹¹⁷ HD 000 672.

¹¹⁸ UEL 1745.; HD 074 096.

¹¹⁹ UEL 261.

¹²⁰ HD 024 646.

¹²¹ UEL 262.

¹²² UEL 8926.; UEL 8923.; UEL 22 633.; HD 022 214.

¹²³ UEL 7064.; CIL III 15 189.

¹²⁴ Alfred von Domaszewski: Die Religion des römischen Heeres. Trier 1895. 29.

császárok személyes vallási vonzalmai nem befolyásolták a feliratállítást. Az viszont érthető, hogy a császárkultusz emlékei közül a legtöbb Septimius Severushoz kötődik, hiszen mielőtt uralkodó lett, Pannonia superior helytartója volt, Carnuntumban kiáltották ki császárrá, s a *legio XIII gemina* őt szolgálta a polgárháborúban is.

Meglepően ritkán szerepel az emlékeken Mars, a hadisten, annak ellenére, hogy Carnuntumban az egész római korban nagy létszámú katonaság állomásozott, ráadásul a 2. század elejétől itt tartózkodó *legio XIII gemina* egyik mellékeve éppen a „*Martia*” volt.¹²⁵ A hiány magyarázata talán az lehet, hogy Mars tisztelete a mindennapi hivatalos vallási ceremónia része volt, ábrázolásai megtalálhatóak voltak a tábor *forumán*, ezért a katonák nem érezték különösebben hiányát a kultuszának. Genius centuriae tiszteletére már jóval több feliratot állítottak. Érthető, hogy az emlékeken a szervezeti egységek közül a *centuriához* való kötődés jut kifejezésre leginkább, hiszen a hadseregben a mindennapi ügyek intézése ennek szintjén zajlott, ezért a katonák – a *legiójuk* mellett – elsősorban a *centuriájukkal* azonosították magukat.¹²⁶ Még egy meglepő jelenség: egyetlen gyógyító istenségnek ajánlott feliratos emlék sem maradt fenn a carnuntumi katonáktól, annak ellenére, hogy a legiotábor kórházában egy kis Aesculapius-szentély is működött.

A katonák körében másutt általában nagy népszerűségnek örvendő Mithras és Iuppiter Dolichenus sem tartozott a legkedveltebb istenek közé Carnuntumban, annak ellenére sem, hogy a városban több kultuszhelyet is építettek a tiszteletükre. Az övékénél sokkal több katona felirata kötődik Silvanushoz, sőt Nemesishez is. A Duna-vidéken igen népszerű Liber-Libera páros mindössze két oltáron szerepel, melyek a legiotábor északi részén feltárt, pincszerű szentélyből kerültek elő.¹²⁷

Számos síremléken bajelhárító, illetve túlvilágra utaló ábrázolásokat találunk, különböző vallásokhoz tartozó elemeket gyakran együtt, különféle variációkban. Azt, hogy vajon ezek a motívumok őrizték-e még eredeti szimbolikus jelentésüket – s ezáltal valóban tükrözik-e a katonák túlvilághitét – vagy pedig az esetek többségében már csupán díszítésként alkalmazták-e őket – s így azokat leginkább a kőfaragók kínálata és a divat határozta-e meg¹²⁸ – nehéz eldöntenünk.¹²⁹

¹²⁵ Ehhez hasonlóan a *legio XV* mellékeve az „*Apollinaris*” sem növelte Apollo katonák körében való népszerűségét.

¹²⁶ *Adrian Goldsworthy: A római hadsereg története.* Pécs 2004. 69.

¹²⁷ HD 032 970.; HD 028 402. – Az állító mindkét esetben egy feltehetően itáliai származású primus pilus, görög eredetű cognoment viselő actor-rabszolgája (Dionysius), illetve libertusa (Ansius Archelaus). E két felirat alapján valószínűsíthető, hogy Liber kultuszának ápolása más városok (pl. Aquincum) katonai táboraihoz hasonlóan a carnuntumi legiotáborban is a primus pilus feladata volt.

¹²⁸ Lásd: például a *legio XIII gemina* katonáinak 97-101 között állított, kratérral és mítikus lényekkel díszített sztéléit.

¹²⁹ A különböző eredetű (római, kelta, keleti stb.) szepulchrális szimbólumok látszólag véletlenszerű keveredése mögött ugyanis, valamiféle belső, rejtett összefüggés is húzódhat. Elképzelhető, hogy a pannoniai beenszülöttek túlvilágképe eleve ilyen eltérő gyökerű elemekből állt, s az őslakosságot ért különféle kulturális hatások eredményeképpen formálódott ki már a római kort megelőző évszázadokban. Mindez úgy zajlódhatott le, hogy az újítások – habár az ábrázolási sémák rendkívül

A carnuntumi helyőrség hitvilágáról a vizsgált katonai feliratok alapján kirajzolódó kép – különösen az olyan meglepő jelenségek, mint például Mars, Minerva vagy Iuppiter Dolichenus emlékeinek ritkasága – a töredékesen ránk maradt feliratok segítségével minden bizonnyal árnyalható. Ezen emlékek, illetve a városi civil lakosság vallási feliratai a szerző további kutatásainak tárgyát képezik.

ABSTRACT

Papp, László: Religion of soldiers stationed in Carnuntum in the light of their epigraphical memories

In my study I examine the roman soldiers' religion stationing at Carnuntum based on their inscriptions. I am looking for the connection between the soldiers' profession, origin, where they were formerly stationed and the cults. Soldiers stationing at Carnuntum just like the ones deployed in other parts of the empire often presented their loyalty to the emperor through inscriptions. Mithras and Iuppiter Dolichenus were usually the favourites of many soldiers, but not for the ones' who were stationing at Carnuntum, according to the inscriptions they preferred Silvanus and Nemesis instead. Although many images on gravestones are referring to after-life, it is hard to decide whether these images carried symbolic meanings or they were only used as ornamentation.

Keywords: inscriptions, roman army, Pannonia, religion

szívósan őrizték eredeti állapotukat – nem idegen elemként, hanem szerves folytatásként rakódtak rá a már meglévő előzményekre. Lásd: *Tóth I.: A Burgstall i. m. 23–26.*